

УДК 323.22(437)(497.1)“1970/1980“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6532020.13>

Прегледни рад

Ненад Ж. Петровић*

Институт за стратегијска истраживања, Београд

**ДИСИДЕНТИ У ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ И
ЈУГОСЛАВИЈИ КРАЈЕМ
70-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА
Упоредна студија на случају Повеље
77 и часописа „Часовник“**

Сажетак

Чланак представља упоредну анализу деловања дисидената у Чехословачкој и Југославији (у Београду) крајем 70-их година 20. века. То је време после усвајања завршног акта Конференције о европској безбедности и сарадњи (КЕБС) у Хелсинкију. На основу архивских података Савезног секретаријата за иностране послове (ССИП) као и новинских текстова (Политика) приказано је занимање југословенске дипломатије и политичких фактора у земљи за Повељу 77 иницирану од групе чехословачких дисидената. У другом делу чланак се бави делатношћу групе дисидената у Београду а у вези појаве самиздата „Часовник“ и реакцијом југословенских политичких и безбедносних фактора на њу.

Кључне речи: Дисиденти, Повеља 77, социјализам, демократија, људска права, Источни блок, СФР Југославија

* npetrovic21@yahoo.com

НАСТАНАК ПОВЕЉЕ 77

После интервенције групе земаља Варшавског уговора (ВУ) у Чехословачкој 1968. године наступио је процес „нормализације“ у којем су политички чиниоци покушавали стабилизovati друштво и потиснути тенденције „Прашког пролећа“ које су водиле изласку Чехословачке из источног блока и напуштање социјализма. (List 2015, 5–7)¹ Масовном репресијом и онемогућавањем слободног изражавања у томе се успевало све до 1989. године и „баршунасте“ („плишане“) револуције. Било је и пре Повеље 77 покушаја да се упућивањем дописа и петиција највишим државним телима покрену питања од важности за друштво. Међутим, Повеља је значајна по томе што је настала у време после усвајања завршног акта Конференције о европској безбедности и сарадњи (КЕБС) у Хелсинкију 1975. године, где су посебним документом истакнута људска права а све се потписнице, међу којима и социјалистичке државе, обавезале на поштовање истих. Група дисидената у Чехословачкој покушала је да на темељу тога покрене ширу акцију. То је био први масовнији покрет против режима након гушења „Прашког пролећа“ 1968-1969. године.

Као непосредни повод за Повељу може се узети афера са рок групом *The Plastic People of the Universe* која се догодила крајем 1976. године. Наиме, чланови овог музичког бенда, од раније познати по свом неконформистичком односу према друштву, били су ухапшени и процесуирани због како се то тада говорило „антидруштвеног деловања“. Режиму су сметале њихове песме и амбијент на концертима који су оцењивали као противсоцијалистички и морбидан. Мобилизација јавности у корист оптужених и осуђених била је таква да је то охрабрило Вацлава Хавела (*Václav Havel*) и друге дисиденте. Текст Повеље саставио је Хавел а Божићни и Новогодишњи празнични дани крајем 1976. и почетком 1977. године искоришћени су за

1 О војној интервенцији кроз партијска документа и извештаје војног изасланика СФРЈ у Прагу пише Ненад Ж. Петровић, „Однос Југословенског врха према интервенцији у Чехословачкој 1968“, *Историја 20. века*, Институт за савремену историју, 3, Београд 2010, 107-124; *Исти*, „Процена врха ЈНА о политичким и безбедносним приликама у Чехословачкој након интервенције Варшавског уговора (1968-1969)“, *Војноисторијски гласник*, Институт за стратегијска истраживања, 1, Београд 2010, 172-200; *Исти*, „Доктрина 'ограниченог суверенитета' у хладном рату на примеру Чехословачке 1968. године“, *Страни правни живот*, Институт за упоредно право, бр. 3, Београд, 2008, стр. 59-76.

прикупљање потписа како би се што мање пало у очи полицији. За кратко време прикупљен је 251 потпис тако да је сваки потписник својеручно написао „сагласан сам са проглашењем Повеље 77 од 1. 1. 1977.“, потом се потписао, навео занимање и адресу становања. (List 2015, 9–15)

Сама Повеља је текст од неколико страница у коме се апелује на власти у Чехословачкој да се придржавају најпре домаћег Устава и законодавства у погледу људских и политичких права а потом се подсећа да је ЧССР приступила и међународним уговорима којима се оснажују ова права. Износи се како се у пракси политичка и грађанска права не поштују те да је заснован широк спектар репресије и дискриминације у друштву према неистомишљеницима са владајућом КПЧ. (List 2015, 16-19) Организатори Повеље су планирали да она означи почетак стварања организације за надгледање поштовања људских права у ЧССР па можемо закључити да је то био зачетак једног од „Хелсиншких комитета“ какви су стварани у земљама социјализма тих година. Одређено је трочлано тело координатора које би представљало у јавности све потписнике а чинили су га драмски писац Вацлав Хавел, бивши министар иностраних послова (из 1968. године) Јиржи Хајек (*Jiří Hájek*) и универзитетски професор права Јан Паточка. Полиција је сматрала да је Хавел, иако најмлађи и тада најмање познат од тројке, главна личност акције. Одмах су почели претреси станова свих потписника Повеље (List 2015, 20)². Подаци из докумената које ћемо предочити показују да је државна безбедност од почетка била у току активности дисидената али није желела да прерано прекине акцију већ је сачекала прави тренутак за дејство. Прошло је још неколико дана док је домаћа јавност обавештена о постојању Повеље али током целе кампање против њених иницијатора она у Чехословачкој није публикована.

2 Да је ова акција ипак била координирана са иностранством показује факат да је текст Повеље био раније прослеђен на Запад те се тако 7. јануара 1977. године, појавио у неколико великих дневних листова: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (Франкфурт), *Le Monde* (Париз), *The Times* (Лондон), *The New York Times* (Њујорк). (Н.П.)

ДОКУМЕНТИ ССИП-А О ПОВЕЉИ 77

Амбасада СФРЈ у Прагу одмах је била обавештена о дисидентској акцији. Члан секретаријата Централног комитета Комунистичке партије Чехословачке (ЦК КПЧ) и уједно главни уредник партијског листа *Руде право* (Rudé Právo) Оскар Швестка на његову иницијативу пренео им је информације о најновијој политичкој ситуацији у земљи која сажето гласи: Читава акција око Повеље инспирисана је са Запада који је њен наручилац а циљ је пропагандно заоштравање пред наставак КЕБС-а у Београду. Нажалост, у ову акцију су се укључиле и подржале је неке комунистичке партије западне Европе (Италије, Француске и Велике Британије). Од укупно 251 потписника документа њих 10 је затражило да им се име не објављује бојећи се репресалија. Једну трећину чине бивши чланови КПЧ који су искључени или су сами напустили чланство после 1969. године а две трећине су представници „реакционарне буржоазије, познати непријатељи социјализма, агенти империјализма, антикомунисти.“ Међу потписницима нема бивших руководиљаца али се сумња да је Дубчек био у све укључен. Међутим, његов потпис је изостао из тактичких разлога. Зна се поуздано ко је идејни вођа и организатор акције али је Швестка одбио да својим саговорницима из Амбасаде СФРЈ открије тај податак. Читава акција опозиције вођена је на брзину тако да је због тога укључено мало Словака (свега тројица) а потписници су углавном из Прага. С обзиром да је Запад повео широку кампању која се може пратити у Чехословачкој јер се виде и чују програми страних телевизијских и радио станица руководство је одлучило „да се раскринкавају потписници повеље“. У том циљу биће организовани митинзи и слање писама подршке руководству. (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 42438)

Прве вести у југословенској штампи о овом важном документу чехословачких дисидената појавила се три дана након покушаја уручивања Повеље властима у Прагу и два дана након њеног публиковања у западној штампи. Радило се о два дописа: у првом из Рима пренето је писање органа КП Италије у вези објављивања Повеље 77 док је друга вест стигла из Прага од дописништва ТАНЈУГ-а и преносила је

писање централног листа КПЧ који је у чланку објављеном у два узастопна броја оштрим тоном упозорио непријатеље да данашња Чехословачка није она предратна буржоаска „предминхенска“ те да ће се обрачунати са издајницима и отпадницима. У тексту су поменути Вацулик, Хавлин, Млинарж... који се баве писањем памфлета и петиција којима желе показати како у ЧССР постоји организована опозиција систему (*Политика* 1977, 9. јануар: 2). У наредним данима *Политика* се живо интересовала одјецима акције око Повеље преносећи извештаје из Прага и других центара (*Политика* 1977, 12. јануар: 3)³. Чехословачка јавност, каже се у извештају ТАНЈУГ-а, са закашњењем је обавештена о Повељи. *Руде право* је објавило редакцијски текст „Бродоломници и самозванци“ који је потом прештампан у свим чехословачким листовима. На тај начин је јавност обавештена да постоји Повеља али не и о њеном садржају нити о ширини акције дисидената. Званично је оцењено да је акција продужетак активности поражених снага из 1968-1969. године и контрареволуционарни покушај групе коју чине Кригел, Хајек, Вацулик, Шилхан, Паточка, Дртина, Хавлин, Хавел, Млинарж, Черни (*Политика* 1977, 14. јануар: 5). Истовремено римска *Унита* даје подршку „повељашима“ (*Политика* 1977, 14. јануар: 4).

Хавел је после свакодневних позивања у полицију на саслушања ухапшен 14. јануара. Сутрадан је његовој супрузи Олги која је и сама је била потписник Повеље јављено да је лишен слободе јер се „супротстављао органима сигурности“. (List, 2015, 20)⁴ Чехословачка јавност је обавештена о томе али је објављено је само једно име Ото Орнест (Otto Ornest) и три иницијала В.Х., Ј.Л., Ф.П. (*Политика* 1977, 19. јануар: 6)⁵ Власти су покренуле широку кампању осуде како ставова Повеље тако и њених потписника. Свакодневно су

3 Чланак се бавио судским поступком за шпијунажу који није био у непосредној вези са Повељом 77 али је узгред дат и податак о писању чехословачке штампе против „актуелне петиције“ и оштром реаговању на ставове КП Француске и КП Италије о политичким прогонима у ЧССР.

4 Наравно, Хавел није ухапшен због тога. Он ће бити оптужен за кривично дело „подривања Републике“ као главни организатор акције око Повеље.

5 Реч је била о Вацлаву Хавелу, Јуржију Ледереру и Франтишеку Павличеку. Орнест ће бити осуђен на највећу казну као главни организатор акције. Остаје недоумица ко је заправо био главни у стварању Повеље? Чињеница је да ова личност касније у периоду обнове буржоаске демократије није заузимала неко видније место у политици за разлику од Хавела. Можда је Орнест био 'човек из сенке'?

организовани скупови на којима се изражавало противљење дисидентској акцији. Чак су се и верске организације укључиле у ове од режима оркестриране активности: хуситска, јеврејска, православна, католичка и друге мање конфесије, богословије и теолошки факултети (*Политика* 1977, 16. јануар: 2; 23. јануар: 2). О некој спонтаности и добровољности наравно да није могло бити говора: све је било организовано по партијској и државној линији и било је принудно. Запослени у фабрикама, предузећима, културним институцијама... присиљавани су да на зборовима усвајају и чак потписују резолуције којима осуђују Повељу чији текст јавност није видела.

Политика је тих дана доносила извештаје из Москве о писању тамошње штампе која је давала подршку чехословачким органима у борби против Повеље (*Политика*. 1977, 16. јануар: 2). Такође су совјетски медији полемисали са комунистима у Италији, Француској и Великој Британији који су бранили право на слободу изражавања парирајући им својим оценама да се ради о субверзивној делатности против социјализма (*Политика*. 1977, 24. јануар: 3)⁶. Ове комунистичке партије Европе биле су забринуте што овакве акције стварају лошу рекламу за социјализам и одбијају слободољубиве људе од идеја левице јер се пракса у земљама социјализма показује тоталитарном.

Швестка је десетак дана након што је обавестио југословенске дипломате о Повељи, изразио „крајње незадовољство“ руководиоца КПЧ чланком објављеним у НИН-у (Маровић 1977). Изнео је да такав начин приказивања догађаја око Повеље представља мешање у унутрашње ствари ЧССР, „што нису очекивали“. Родић и Гргић су му одговорили, да иако нису били прочитали поменути чланак, „поједине написе не треба идентификовати са званичним мишљењем и оценама“. У закључку дописа Амбасада сугерише Београду да писање југословенске штампе треба да буде обазриво (А

6 У чланку „Москва полемисе са Западом. Како одлазе Јевреји из СССР“ препричана је емисија московске телевизије у којој је високи официр безбедности говорио како је Јеврејима држављанима Совјетског Савеза у 99% случајева омогућено да добију иселење у Израел. Само онима који су радили на поверљивим местима то право је ускраћено. Уз то дописник ТАНЈУГ-а преноси и оцену штампе како је Повеља 77 инспирисана од „антикомунистичких и ционистичких центара“.

МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44502.)⁷. До краја афере са Повeљом била је нотирана још једна жалба чехословачких органа на југословенску штампу. Наиме *Побједа* из Титограда је објавила карикатуру коју је урадио извесни Ђукић на којој је приказан човек који чита *Руде право* а види пред собом број 77 у облику вешала (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 19, бр. 45482)⁸.

Дописник ТАНЈУГ-а Миодраг Ђукић пронашао је у свом поштанском сандучету коверат са 38 порнографских фотографија на којима је потписник Повeље, књижевник Лудвик Вацулик који се „највише помиње и напада у садашњој кампањи“. Фотографије су биле смештене у корице на којима је на немачком написано „Ludvik Vaculik – mein Kampf für die Menschenrechte“. У завршетку депеше из Амбасаде се каже да је „ово дело домаћих органа да се и на овај начин компромитује Вацулик, али симптоматично да је уручено нашем дописнику.“ (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44964)

Далеко значајнији податак добијамо из билтена који је урадила Служба за информисање савезних и републичких органа и под 31. јануар 1977. године доставила савезном секретару Милошу Минићу и другим руководиоцима. Из овог документа произилази да је 27. јануара у амбасаду СФРЈ у Прагу дошао Здењек Млинарж (Zdenjek Mlinař) који је 1968. године био секретар Централног комитета КПЧ. Млинарж је тражио да га прими амбасадор али га је примио службеник задужен за конзуларне послове. „З. Млинар донео писмо за друга Тита. Позвао се на Трпе Јаковлевског, који му, наводно, у 1969. саветовао, да у случају да настане ситуација, о којој говори у писму, тако поступи.“ (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф.

7 Ово је био устаљени начин на који су југословенски дипломати одговарали на примедбе у источноевропским земљама у приликама подршке дисидентима: приказивали су писање наше штампе као самостално, независно од власти што наравно није било истина. То се види и из закључка да штампа треба бити обзирива у оваквим питањима. Значи да редакцијама ту „обзиривост“ власт „сугерише“.

8 Да би узвратили ударац у Београду су оштро реаговали на реакцију дописника *Руде право* у Београду Ј. Хробаржа који је на конференцији за штампу у ССИП-у 17. фебруара 1977. године рекао како је у југословенској штампи поводом Повeље написано „толико глупости и толико прљавих ствари о Чехословачкој“. (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 19, бр. 412555, ССИП Амбасади СФРЈ у Прагу, 9. март 1977.) У ССИП-у је због овога усмено скренута пажња првом секретару Амбасаде ЧСССР на понашање дописника Хробаржа. (Исто, бр. 412556, Забелешка о разговору М. Лалића са Б. Фиалом, 7. марта 1977.)

28, кл. 13, бр. 44423: 1). Млинарж је објаснио, како следи из овог документа, да се према комунистима у Чехословачкој спроводи иста политика као према југословенским комунистима у време Стаљина, садашње руководство КПЧ се бори против комуниста који су за пуно поштовање независности свог народа. Њему је понуђено да отпутује у Аустрију али он би радије емигрирао у Југославију јер не жели да се његов одлазак у капиталистичку земљу пропагандно искористи од стране руководства КПЧ. Добио је рок за одлуку о исељењу до 4. фебруара. Осим њему исељење је понуђено још Франтишеку Кригелу (František Kriegel), Павелу Кохоуту, Лудвику Вацулику који се као и он још нису изјаснили. Милан Хубл се изјаснио да емигрира у Италију где га прихвата КПИ а Јиржи Хајек би такође могао да затражи азил у Југославији. У закључку извештаја Амбасаде се каже: „Имали (смо) у виду осетљивост садашњег руководства КПЧ на одржавање евентуалних контаката са тзв. опозицијом, што би поред осталог, слабило укупне наше принципијелне позиције. /.../ Сигурно да је његов долазак у Амбасаду регистрован, а највероватније и снимљен. /.../ Акција у вези 'Повеље 77' била под контролом званичних фактора од самог почетка и са њиховим знањем је достављена Западу. Очигледна је тежња да се акција искористи за мобилизацију јавности у осуди раније политике (период 1968/69 године).“ (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44423: 3)

Ова молба изазвала је велику пажњу надлежних у Београду о чему сведочи елаборат на четири странице израђен за потребе председника Тита. (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44449) Дају се основни подаци о Млинаржу и напомиње да је то први контакт неког потписника Повеље са Амбасадом СФРЈ. „Под крај руководства А. Новотног и за време док се налазио у руководству КПЧ, Млинарж је био користан саговорник нашем амбасадору у Прагу. /.../ Ових дана Млинарж је оштро критикован у чехословачкој штампи као један од потписника Повеље 77. 'Руде право' га је окарактерисало као једног од 'стварних агената империјализма', чија је мисија да припреми 'нову контрареволуцију'“ (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44449: 1). У документу се износе аргументи за и против молбе Млинаржа за политички азил у Југославији. За давање азила наведени су следећи

разлози: Југославија пружа политички азил борцима за слободу и револуционарима, она је један од носилаца борбе за слободу и људска права, позитиван однос према молби допринео би повећаном угледу Југославије у свету. Аргументи против: „Постоје индиције да су неки ставови у Повељи инспирисани са Запада, где се сада води снажна политичка акција и кампања у вези са овим документом. /.../ Пружање политичког азила Млинаржу, имајући у виду наше односе са ЧССР и другим социјалистичким земљама и КП земаља Источне Европе, имало би свакако негативне последице. /.../ Све ово треба посматрати у вези припрема Београдског састанка (КЕБС – прим. Н.П.) и кампање која се сада води око `треће корпе` о људским правима између Истока и Запада.“ (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44449: 2–4).

Коначно, Млинарж није емигрирао у Југославију већ у Аустрију (List 2015, 44). Као епилог ове афере око Млинаржа уследила је депеша Амбасаде послата 4. марта у којој се каже да је према поузданим информацијама совјетска обавештајна служба била у току Млинаржевог доласка у амбасаду тражења азила (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 411918). Од истог дана је и депеша која извештава о продужетку активности „дисидената“ (наводници су у документу). Током посете холандског министра иностраних послова Ван дер Стоела, професор Паточка се успео састати са њим и том приликом затражио је подршку за настојања потписника Повеље. Због овог сусрета ван предвиђеног протокола председник Републике Густав Хусак одбио је да се сретне са холандским гостом иако је то било предвиђено. (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 411917) професор Паточка, угледни професор права, неколико дана потом напрасно је умро од можданог удара. Он је од како се појавила Повеља свакодневно био позиван на информативне разговоре у полицију али није био затворен. Његова сахрана искоришћена је за демонстративно окупљање и оптуживање режима. Власт је енергично демантовала да је смрт професора Паточке узрокована стресом због непрестаног праћења и испитивања. У чланку који је објавио *Руде право* 17. марта под насловом „Злоупотребљена смрт“ (*Zneužívají smrti*) коментатор се пита зашто су млади и здрави повељашки послали старог и

болесног професора на разговор са холандским министром? Тврди да су неки дисиденти макијавелистички прижељкивали његову смрт: „кад умре, то ће нам помоћи“. Закључује да неко ко је противник режима у Чехословачкој више не сме ни да умре а да то западна буржоаска пропаганда не искористи против социјализма. (List 2015, 42) Први координатор повеље Хавел био је већ у затвору тако да је од тројке на слободи остао само Хајек. Хавел је међутим, 6. априла упутио писмо државном тужиоцу које је *Руде право* обелоданило 21. маја а у којем признаје да његово понашање није било увек исправно те да је тенденциозно интерпретирано у иностраној штампи, он од сада па надаље неће подстицати противчехословачке и противсоцијалистичке акције у земљи и иностранству, Хавел се одрекао улоге гласноговорника Повеље. Због оваквог „покајања“ пуштен је заједно са Франтишком Павличеком да се брани са слободе. Суд је првостепеном пресудом 18. октобра 1977. године пресудио да Ото Орнест буде осуђен на три и по године затвора а Јиржи Ледерер (*Jiří Lederer*) на три за деликт непријатељског деловања против интереса државе у иностранству (зато што су се повезали са чехословачким емигрантима и достављали им разне текстове непријатељског садржаја о стању у ЧССР) а да Павличек и Хавел добију по 17 месеци затвора за подстицање и припремање на исто дело (List 2015, 43–44). Хавелу ово неће бити последње суђење и последњи затвор па иако се чини да се он у овом процесу неславно држао и да се извукао преко туђих леђа ипак не смемо бити престоги према њему јер он је наставио да се бори све до краја постојања репресивног режима у ЧССР. Тако је одмах по првој издржаној казни створио са још неколицином дисидената *Одбор за одбрану неправедно прогоњених* због чије активности је 23. октобра 1979. године заједно са још петоро лица био осуђен на затвор „због рушења републике“. *Руде право* је писало о њему да је повезан са иностранством, да је непријатељ социјализма јер је изданак једне од најбогатијих породица у Чешкој (List 2015, 44–45). Када је у новембру 1989. године дошло до урушавања режима у Чехословачкој и тзв. плишане револуције ствари су се преко ноћи измениле за сто осамдесет степени. Хавел је на седници Народне скупштине 29. децембра 1989. године и то од посланика КПЧ изабран за председника Чехословачке. У свом последњем броју са заглављем „орган

КПЧ“, *Руде право* од 30. децембра донело је поводом његовог избора за председника овакав текст: „Господин Вацлав Хавел је данас један од најзначајнијих представника борбе за морал демократске политике. Његов живот је примјер човјека који стоји иза својих увјерења. /.../ Господин Вацлав Хавел је данас један од најизразитијих представника не само демократских него и домољубних сила ове земље.“ (List 2015, 44–45)

ПОЈАВА ЧАСОПИСА „ЧАСОВНИК“

Две године после Повеље 77 у СФР Југославији група дисидената покушала је да покрене књижевни самиздат „Часовник“. Идеја је потекла од архитекте и писца Момчила Селића (рођен 1946. године). Према изјави Селића он је увидевши немогућност да објављује прозу у периодици која је била под контролом власти негде на јесен 1979. године купио шапирограф, матрице, боју и папир па је овом техником у свом стану умножио у више стотина примерака часопис „Часовник“. Новац је добио од оца који му је поклонио своју отпремнину за пензионисање а иначе је био партизан, пуковник Службе државне безбедности (СДБ) и дипломата у западним земљама. Подстицај за све ово Селић је добио у познатој пракси самиздата у земљама Источног блока па је поверовао да то може и треба и код нас да заживи. Селићев отац није знао у шта ће син потрошити за оно време велике паре од 50.000 динара (пет милиона „стarih динара“). Шапирографисане примерке часописа у формату А4 делио је заједно са пријатељима по кафанама и на другим окупљањима. Ничег политички провокативног није било у самиздату, објављене су две приче Момчила Селића, поезија Драгољуба Игњатовића, прича Милована Ђиласа и есеј Михаила Михајлова. Оно што је сметало режиму биле су личности. Свакако најпроказанији био је Ђилас, од 1954. године анатемисан и неколико пута кажњаван затворским казнама због интервјуа и књига објављиваних у западној штампи, потом Михајлов такође више пута затваран због покушаја да покрене неформални часопис те Игњатовић који је био кажњен затвором због дискусије на скупу социолога на Дивчибарима коју је државни тужилац окарактерисао као деликт „непријатељске пропаганде“. Сви ови дисиденти били

су заговорници западног друштвено-политичког модела.⁹ Појава овог самиздата одмах је од друштвено-политичких органа оцењена као политичка провокација у књижевном облику. У претећи интонираном тексту наш највећи дневни лист наводио је како се Ђилас састајао у Београду и Загребу са крајњим хрватским националистима Марком Веселицом и Фрањом Туђманом, да Ђилас окупља све снаге које су против друштвеног поретка СФРЈ без обзира са којих позиција оне деловале (У.Р. 1979). На истој страни, одмах испод редакцијског коментара обелодањена је кратка вест да је судија за прекршаје казнио четворицу криваца за нелегално штампање „Часовника“. Кажњени су: Драгољуб Игњатовић¹⁰ са 30 дана затвора, Милован Ђилас са 10.000 динара и Момчило Селић казном укора. Четврти кривац Михаило Михајлов био је недоступан јер се налазио у иностранству па је против њега поступак обустављен.

Председник Тито био је упознат са овим догађајем, он је примио и парафирао два документа о самиздату „Часовника“. Председништво ЦК СКЈ, Сектор за информативну делатност, Група за инострану пропаганду, под 3. октобар 1979. године упутило му је информацију о томе. У другом документу датираним са 16. октобар 1979. године, Кабинет Председника Републике, Приштина¹¹ примио је информацију од Републичког секретаријата за информације СР Србије о изреченим казнама против изгредника који су покушали да покрену неформални часопис. (АЈ, КПП, II-4-а/117)

Како пише Марина Лист од краја шездесетих па све до краја осамдесетих година у Чехословачкој је излазило на десетине периодичних публикација и књига које нису могле да се легално штампају већ су кружиле као „самиздат“ умножавањем прекуцавањем и ширењем од стране заинтересованих што је било противзаконито. Били су то листови за неформалну културу каквом се онда сматрала *rock* и *punk* музика, књижевни часописи али и политичка издања: *Kritický sborník*, *Vokno*,

9 Подаци добијени у разговору а Момчилом Селићем 29. новембра 2018. године. Селић је 1979. године објавио роман *Замор материјала* такође отиснут са матрица.

10 Игњатовић је потписао часопис као главни уредник иако је читаву замисао организовао Селић. Тако је учињено по договору да се најмлађи члан четворке не би беспотребно излагао прогону. (Податак из разговора са Селићем.

11 Тито се тих дана налазио у посети САП Косову.

Revolver revue, Prostor, Horizont, Alternativa, Res publica, Dialog... (List 2015, 32-33) Иако би се из наведеног дало закључи како је југословенски режим блаже поступао према дисидентима који су га критиковали то на примеру Момчила Селића није био случај. Према Селићевом казивању он је почетко 1980. године, у време док је Тито лежао на самрти у Клиничком центру у Љубљани, на истом шапирографу умножио кратки текст под називом „Садржај“ који је представљао скицу за његов роман који ће се појавити под насловом „Изгон“ тек 1991. године. Чудно је било то што Селићу Државна безбедност није већ приликом случаја „Часовник“ извршила претрес стана и одузела шапирограф како би га осујетила да понови дело. Селић сматра да је то била тактика да би се видело колико далеко је спреман да иде. Аутор је током јануара 1980. године успео да од 300 отиснутих „Садржаја“ 110 примерака убади у поштанске сандучиће а циљ је био да Брозу „док је још жив“ предочи шта „неки Срби“ мисле о „његовој власти, идеологији и образу“. Преко трећине адресаната отишло је у СДБ и пријавило случај. Селић је ухапшен а тада познати бранилац дисидената адвокат Срђа Поповић у почетку је одбијао да заступа Селића сумњајући да се ради о некој игри СДБ-а. Касније је прихватио одбрану. Суђење је било формално отворено за публику али како га средства информисања нису најавила оно није могло изазвати онакво занимање шире јавности како ће то бити случај са суђењима Гојку Ђогу због књиге песама *Вунена времена* 1981. године, „процес шесторици“ у Београду 1984. године и процес Војиславу Шешељу исте године у Сарајеву. Селић је првостепено осуђен на седам година затвора од чега је укупно издржао две године и три месеца (једну годину у истрази и током судског поступка у београдском ЦЗ-у а остатак у Пожаревачкој казнионици). Током истражног поступка није мучен ни физички нити психички а такође и током издржавања казне имао је подношљив третман осим што је ћелију морао делити са обичним преступницима. Политички осуђеници у СФРЈ нису били одвојени од осталих. Пуштен је на слободу 1982. а следеће године му је омогућено да емигрира у Канаду одакле се у Србију вратио 1990. године. Након тога, објавио је више романа и публицистичких списа. По сопственом тврђењу Селић је „српски националиста и противник Новог светског поретка“, он је одмах увидео да Слободан Милошевић

представља човека „неспособног да води једну трафику“ те да је његова политика била погрешно спровођење у дело исправних замисли о српском националном питању.¹²

„Садржај“ сам по себи не представља неку литерарну па чак ни публицистичку вредност. То је сажето речено оно што се после 1990. године писало и пише се о Јосипу Брозу у Србији а са националним модалитетима и у другим деловима некадашње Југославије, оно што је данас постало опште место о овој личности. У оно време била је потребна велика храброст да се у форми синопсиса за биографски филм о Титу изнесу низ неповољних чињеница и утисака: да је то међународни авантуриста који се бескрупулозно као кадар Коминтерне докопао власти најпре у КПЈ па потом и у Југославији, да је немилице жртвовао Србе за освајање своје и комунистичке власти, да је завео диктатуру, створио култ личности и улизиштво око себе, да је одрекао послушност Москви, створио Голи Оток, окренуо са Западу, иронише се о Титовим аристократским манирима попут пушења томпуса, лова и др.

„После Голог Отока дошло је ступање у НАТО. Наше парче пакта звало се Балкански. Американци, који нису престали да нас хране од 1943, и даље су били криви за све наше невоље, а Руси, који су нас урнисали од 1800. па до данас, остали нам духовни и крвни рођаци. Јосип Броз и партија не заборавили ко их је однеговао. /.../

Не могу без себе.

Београд

30. 12. 1979.

Момчило Селић“

(Селић 1995, 28)

Током ратова деведесетих Селић је био на ратиштима као српски борац и новински извештач магазина ДУГА. Његови тадашњи (а и садашњи) политички и национални погледи огледају се у идеји интегралног Српства које би окупило све Србе у једну државу до линије Карловац-Карлобаг на западу; милитаристичку и експанзионистичку заједницу која би се

12 Из разговора са Селићем 29. новембра 2018. године.

ширила демографски и привредно; непризнавање националних мањина и политике њиховог нестанка из Србије како не би послужиле никоме као „изговор за страно мешање“; Муслимани се морају или вратити у окриље Српства или иселити, у друштвеном смислу тражи јаку породицу са много деце, патријархалност и моралност а управу над таквом Србијом поверио би новоствореном „наследном српском племству“ као елити (Селић 1997, 12–32).

ЗАКЉУЧАК

Упоређивање политичке опозиције (дисидената) у Чехословачкој и Југославији (одн. оног дела који је деловао у Београду) у времену краја седамдесетих година 20. века могло би да буде користан прилог разумевању не само прошлих већ актуелних а можда и будућих догађаја. Режим у СФРЈ, иако је био у неку руку „либералнији“ од оних иза „гвоздене завесе“ (таквим су га схватили, подржавали и хвалили на Западу), у суштини је вршио прикривенију али тим опаснију репресију управо стварањем илузија у најширим круговима становништва о својој отворености, различитости, о томе да ми нисмо исто што и „стаљинисти“, како је наш систем бољи, он је „социјализам са људским ликом“... Ова масовна друштвенополитичка хипноза довела је до умртвљивања не само широких слојева становништва којима „слободе“ нити су тада требале (пored солидног стандарда и „дрвеног пасоша“ којим се могло путовати било где) нити им данас требају. Тај привид наше „другости“ додатно је корумпирао онај слој који себе назива „интелектуалци“ а који је пословично склон конформизму и пристајању уз сваки режим који не задира у његове привилегије.

У Чехословачкој а особито у њеном чешком делу постојала је снажна грађанска традиција и нови систем који је тек фебруарским превратом 1948. године заснован као једнопартијски имао је да се суочи са снажним отпором међу интелектуалним елитама. Ово је дошло до изражаја током „Прашког пролећа“ 1968. године који је угушен интервенцијом групе армија Варшавског уговора. Седамдесетих година је у Чехословачкој деловала политичка опозиција кроз мноштво

„самиздата“ одн. илегалних издања часописа, билтена, романа, летака. У Југославији је „самиздат“ био реткост и појава „Часовника“ 1979. године представљала је један неуспели покушај да се на овај начин покрене отпор једнопартијском систему оличеном у СКЈ. Свакако да је разлог томе лежао у извесној отворености издаваштва и дела омладинске, студентске и књижевне периодике кроз коју је нарочито крајем шездесетих и током седамдесетих година долазило до слободнијег протока идеја. И на филму је кроз „црни талас“ (угушен 1973. године) долазило до испољавања незадовољства и исказивања критике према ондашњем друштвенополитичком моделу. Ситуација је заоштрена након „маспока“ у Хрватској 1971. и смене руководства СР Србије због „либерализма“ 1972. године. Са приближавањем Титове смрти делатност политичке опозиције је оживљавала али она није битно утицала на талас промена који је захватио читаву источну Европу од краја осамдесетих. Напротив, „пад Берлинског зида“ и „Плишана револуција“ у Прагу крајем 1989. године као да су затекле политичку опозицију у Југославији која се нашла на репу догађаја подражавајући догађаје у земљама убрзано распадајућег Источног блока.

Зашто Србија није имала Хавела? Зашто од наших дисидената или можда пре „дисидената“ није настао неко ко би друштво повео путем демократије о којој се толико маштало у времену једнопартијског система? Зашто су после увођења вишепартизма па све до данас овде власт приграбили људи који су током „самоуправносоцијалистичког“ режима били мирни и послушни делови машинерије и никада се нису побунили, никада нису жртвовали своју комоцију и каријеру? Зашто су имена оних који су жртвовали своје најбоље године борећи се за слободу штампе, збора, договора и за политички плурализам и данас непознате широј јавности?

Одговор на ова сложена питања превазилази оквире једног чланка. Могући одговор би био да су дисиденти у нашем случају били шаролика група. Осим заједничке критике „тоталитарног једноумља“ и захтева за демократијом и капитализмом они су се у суштини делили на две групације: „национални“ (највећи број) и „мондијалисти“ (мањина). За прве су антикомунизам и демократија били једнаки ревизији

положаја Србије и Срба у Југославији, за који су сматрали да је постао понижавајући управо политиком КПЈ/СКЈ. За друге је национално питање било или небитно или другоразредно и они су настојали на укључивању Србије у међународни поредак какав данас постоји. Чини се да су дисиденти у Чехословачкој чинили управо ову другу групу и да тамо никада није постојала дилема да ли да се национално стави испред укључивања у светске токове. Тако су се Чешка и Словачка раздвојиле без испаљеног метка одлуком Скупштине. Притисак диктаторског режима који је тамо био далеко већи није пружао простора ни за какве илузије што код нас није био случај.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Архив Југославије (АЈ), Кабинет Председника Републике (КПР), II-4-a/117.
- Архив Министарства иностраних послова Србије (А МСПС), Савезни секретаријат за иностране послове (ССИП), Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 42438, Амбасада ССИП-у 14. јануара 1977. године.
- А МСПС, ССИП, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44502, Амбасада ССИП-у 25. јануар 1977. године.
- А МСПС, ССИП, 1977, ф. 28, кл. 19, бр. 45482, Амбасада ССИП-у 1. фебруар 1977. године.
- А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44964, Амбасада ССИП-у 31. јануар 1977. године.
- А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44423, Билтен Службе за информисање савезних и републичких органа, Београд 1. јануар 1977. године.
- А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 44449, Допис од 1. фебруара 1977. године упућен Председнику Републике а потписан од Лазара Мојсова.
- А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 411918, Амбасада СФРЈ Праг – ССИП.

- А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1977, ф. 28, кл. 13, бр. 411917, Амбасада СФРЈ Праг – ССИП.
- Маровић, Миодраг, 1977. „Спорне слободе“, *НИН*, 23. јануар: 41.
- *Политика*. 1977. „Акција против потписника `Повеље 77` добија све шире размере“. 23. јануар: 2.
- *Политика*. 1977. „Званично саопштење у органу ЦК КПЧ. Ухапшена четири грађанина ЧССР“. 19. јануар: 6.
- *Политика*. 1977. „Изјава италијанских интелектуалаца – комуниста. Јавна подршка `групи 77`“. 14. јануар: 4.
- *Политика*. 1977. „Кампања у ЧССР против аутора необјављеног текста. `Руде право`: спонтани одговор народа“. 16. јануар: 2.
- *Политика*. 1977. „Москва и полемике о људским правима. Провокација наручена споља“. 16. јануар: 2.
- *Политика*. 1977. „Москва полемиче са Западом. Како одлазе Јевреји из СССР“, *Исто*, понедељак 24. јануар 1977, 3.
- *Политика*. 1977. „Поводом политичке осуде 240 интелектуалаца. `Унита` предлаже аргументовану дебату“. 9. јануар: 2.
- *Политика*. 1977. „Пред судом у Острави. Четворица оптужена за шпијунажу у корист СР Немачке“. 12. јануар: 3.
- *Политика*. 1977. „ЧССР има снаге да се обрачуна са издајницима и ренегатима“. 9. јануар: 2.
- *Политика*. 1977. „Чехословачка јавност обавештена да постоји `Повеља 77`. Осуда без полемике“. 14. јануар: 5.
- Селић, Момчило. 1995. *Страва*. Београд: Друштво Српска Крајина.
- Селић, Момчило. 1997. *Српски национални програм*. Београд: Слободна књига.

- У.Р., 1979. „Провокација у `литерарном` руху“, *Политика*, 16. октобар: 9.
- List, Marina. 2015. *Povelja 77*. Zagreb: Filozofski fakultet.

Nenad Ž. Petrović*

Strategic Research Institute

**DISSIDENTS IN CZECHOSLOVAKIA AND
YUGOSLAVIA AT THE END OF 1970s**
**A comparative study on the case of Charter 77 and
journal *Časovnik***

Resume

The article presents a comparative analysis of dissidents' activities in Czechoslovakia and Yugoslavia (in Belgrade) at the end of 1970s. It refers to the time after the adoption of The Final Act of The Conference on Security and Co-operation in Europe held in Helsinki. According to the archival data from the Federal Secretariat of Foreign Affairs and literature, the interest of Yugoslav diplomacy and political factors in "Charter 77", which was initiated by the group of Czechoslovakian dissidents, was presented. The article also deals with the activity of one group of dissidents in Belgrade regarding the samizdat "*Časovnik*" (*The Clock*), as well as with the reaction of Yugoslav political and security factors to it. The comparison of political opposition (dissidents) in Czechoslovakia and Yugoslavia (the part which acted in Belgrade) at the end of 1970s might be a useful contribution to a better understanding of past events, as well as actual and future events. The regime in The Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), although it was to some extent "more liberal" compared with those "behind the iron curtain", in essence exercised more clandestine, and therefore, more dangerous forms of repression by creating illusions among the widest circles of population about its openness, heterogeneity, about the fact that we were not the same as "Stalinists", that our system was better, that it was "socialism with a human face". This mass social-political hypnosis led to the devitalization of wide layers of society, and in addition to it a success-

* npetrovic21@yahoo.com

fully created illusion of our “otherness” corrupted the layer of people, who called themselves “intellectuals”, and who were proverbially inclined to conformity and accepted all regimes that did not intrude into their privileges. In Czechoslovakia, particularly in its Czech part, there was a solid civic tradition and the new system, which was established as a one-party system during the Czech Coup in February 1948, had to face with the resistance of the intellectual elite. This was expressed fully during the “Prague Spring” in 1968, which was suppressed by the intervention of the group of armies of the Warsaw Treaty. Political opposition in Czechoslovakia of the 1970s acted through “samizdat” publications, that is, illegal journals, bulletins, novels, pamphlets. In Yugoslavia “samizdat” was a rarity and the appearance of “*Časovnik*” (“*The Clock*”) in 1979 was an unsuccessful attempt to instigate the resistance to the one-party system incarnated in the League of Communists of Yugoslavia. Certainly the reason for that lay in the openness of publishing and young people’s, students’ and literature periodicals, through which the free flow of ideas was created especially at the end of the 1960s and during the 1970s. The discontent and criticism towards the current social-political model was expressed on film through “Black Wave” (which was put down in 1973). The situation became tense after the “Croatian Spring” (“MASPOK”) in 1971 and the change of leadership of the Socialist Republic of Serbia due to “liberalism” in 1972. Near the end of Tito’s life, the activity of political opposition revived, but it did not significantly influence the wave of changes which began to spread over the whole Eastern Europe at the end of the 1980s. On the contrary, it seemed as if The Fall of the Berlin Wall and “The Velvet Revolution” in Prague near the end of 1989 surprised the political opposition in Yugoslavia which found itself on the tail of events imitating the events in the countries of the Eastern Bloc, which was quickly dissolving.

Keywords: Dissidents, Charter 77, socialism, democracy, human rights, Eastern Bloc, SFR Yugoslavia*

* Овај рад је примљен 16. јуна 2020. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 21. августа 2020. године.